

Ọgbọn Ìkòni Nímò Abínibí Pèlú Òwe

Ayòlá Oládùnríké Àrànsí
Department of Linguistics and African Languages
Kwara State University
Malete, Nigeria
ayoaransi@gmail.com

Àṣamò

Òwe jẹ ọ̀nà tí à n gbà láti ṣe àfihàn igbéayé èdà, igbàgbò, àṣà àti iṣe àwọn èniyàn nínú àwùjọ. Saájú kí ètò mò-òn-kọ, mò-òn-kà tó wọ áárin àwọn èniyàn dúdú ni iran Yorùbá tí ní àfojúsùn onírúurú ọgbọn ikònilédè abínibí èyí tí wọn n sàmúlò láti kọ tẹ̀wè-tàgbà nílàna bí wọn ṣe lè gbé ilé ayé iròrùn pèlú ifòkànbàlẹ̀. Ní àwùjọ Yorùbá gégé bí àwùjọ miiran láàrin àwọn èyà èniyàn dúdú ní ilẹ̀ Ááfíríkà, ọ̀we jẹ ilé isura ọgbọn, imò àti ọ̀yè èyí tó jẹ ọgbọn isàmúlò fún tawo tọ̀gbèrì láti máa fi kọ àwọn èniyàn ní imò ijínlẹ̀ èdè abínibí wọn. Iṣe yìi ṣe àfihàn onírúurú ilàna tí a lè lò láti fi ọ̀we Yorùbá ṣe idánilékò tó yè kooro ní ibámu pèlú igbà àti àsikò lílo ọ̀kọ̀ọ̀kan wọn àti oríṣiṣiṣi ọgbọn tí èniyàn lè kọ nípa ifòwékònilékò èyí tó lè mú kí èniyàn jìnnà sí jìjìn sí ọ̀fin ayé, láti ní àfojúsùn ohun rere àti láti fakọ̀yọ níbikíbi láimù ipalara lówó. Ní àfikún, pépà yìi sàgbéyèwò ohun tí ọ̀we jẹ, onírúurú ọ̀nà tí a lè gbà ṣe idánilékò nílàna abínibí fún tẹ̀wè-tàgbà àti onírúurú isòrí ọ̀we fún idánilékò. Tíòrì lámèyítò ifojú-àṣà-ibílẹ̀-wo ni a lò gégé bí ọ̀pákùtẹ̀lẹ̀ fún iṣe yìi.

1.0 Ifààrà

Ní àwùjọ yòowù ó jẹ, yáálà àwùjọ tó ti gbòdòrò tàbí àwùjọ ti kò tii fi bèè rówó mú, ohun tó jẹ wọn lógún ni láti ní imò èkọ tó jínlẹ̀, tó sí ṣeé mú yangàn lówùjọ wọn. Èkọ jẹ ọ̀nà tí a lè gbà ní imò tó jínlẹ̀ nínú ohun tí a dáwọ lé. Ohun tí ètò èkọ dúró lè ni ọ̀nà láti gbé ọgbọn imò àti ọ̀yè wọ inú ọ̀pọ̀lọ àwọn èniyàn àwùjọ láti ọ̀dọ̀ àwọn iran kan sí àwọn iran miiran. Èdè abínibí iran Yorùbá jẹ èdè ipilèsè tí wọn n sàmúlò láti ibèrè pèpè kí àṣà mò-òn-kọ, mò-òn-kà tó wọ àwùjọ àwọn èniyàn dúdú. Wàyí ò, àwọn Yorùbá tí ní ọ̀nà tí wọn n gbà kọ àwọn èniyàn wọn lékò bí wọn ṣe lè gbé ilé-ayé pèlú ifòkànbàlẹ̀ àti ọ̀nà tí wọn lè gbà mú ayípadà rere bá àwùjọ wọn.

Ogbón ikóni àwọn Yorùbá wònyí kò şeé fi wé ti ikóni igbálódé nítorí gbogbo nńkan tiwọn ló ní ètò tó şeé mú yangàn àti èyí tí wọn mú lókùn-ún-kún-dùn nínú èkọ́ tiwọn. Púpọ́ nínú èkọ́ abínibí wònyí sì ni wọn kò kà kún pàtàkì nínú ètò èkọ́ igbálóde. Lára àwọn èkọ́ abínibí ti Yorùbá fúnka-mọ́ ni; èkọ́ iwè rere, àṣà ibòwò fún àgbà, ifé láti sisẹ̀ àsekára, ibára-ẹni-gbépò pèlú iròrùn àti bèè bèè lọ. Wọn rí ọ̀nà ikóni yíi gégé bí ohun to bójúmu nítorí igbàgbọ́ wọn pé, ẹni bímọ́ ti kò kọ́ ni ilàna èkọ́ tó yè kooro yóò kó àbámọ́ rẹ̀ lójó iwájú. Àtipé omọ́ taa bi, tí a kò kọ́ ni wọn kà kún omọ́ èyìn ilèkùn. Fún idí èyí, ó tó, ó sì yẹ́ kí ètò èkọ́ ọ̀de-òní se àwòkọṣe ilàna igbékalẹ̀ èkọ́ abínibí fún àyípadà rere nínú àwujọ́.

2.0 Ogbón Ìkónilékò

Èkọ́ jẹ́ ojú ọ̀nà tó gbòòrò láti ní imò kíkún nípa isẹ̀lẹ̀ àwujọ́, ètò isẹ̀lú àti ètò orọ́-ajẹ́ èyí tó wà fún idàgbàsókè orilẹ̀-èdè. Ogbón ikóni jẹ́ ètò kíkọ́-tèweta-gbà lèkọ́ nípa bí èdà se lè gbé ilé ayé pèlú iròrun. Ọ̀nà ikóni méjì ló wà, ọ̀nà ikóni àkókò jẹ́ igbà tí omọ́ bá wà ní pínńsín tí àwọn òbí àti gbogbo mọ̀lẹ́bí yóò tí máa kọ́mọ́ nítorí igbàgbọ́ Yorùbá pé ẹnikan ní í bímọ́, gbogbo ayé níí ba á wò ó. Wọn tún gbà pé omọ́ tí a bí tí a kò kọ́ ni yóò gbé ilé tí a kọ́ tà. Ọ̀nà ikóni ayé ojún yàtò sí tòde-òní nítorí ó jẹ́ mọ́ àwọn nńkan bí iwà omólúàbí tó ní se pèlú ibòwòfágbà, àti gbogbo ohun tó rọ́ mọ́ iwà rere. Ètò ikóni igbà náà lòdì sí iwà tí kí í se omólúàbí. Àwọn tó n kóni lèkọ́ nígbà náà ni òbí, mọ̀lẹ́bí, alájogbé, onísẹ́ ọ̀wọ́, apohùn àti bèè bèè lọ. Àwọn wònyí la rí gégé bí olùkọ́ nígbà tí àwọn omọ́ wéwé jẹ́ akékọ́, èyí tó pọ́n dandan fún wọn láti fétísilẹ̀, pèlú ifarabalẹ̀ kí ohun tí wọn n kọ́ wọn lè nípa tó nítumọ́ nínú ayé wọn. Ogbón ikóni kejì ni ikóni ayé ọ̀de-òní, èyí tó yàtò sí tí àtíjọ́. Íyàtò láàrin ikóni méjèjì yàtò síra nítorí ogbón iwé tó jẹ́ mọ́ ipele kejì yíi, kò gbà pé ilé la tí n kẹ̀sọ́ ròde. A rí abala ikékọ́ yíi bí ààbò èkọ́ nítorí pé tí a bá lèkọ́ iwé sùgbón tí a pàdànu èkọ́ ipilẹ̀, ohun ribiribi ló nu olúwa rẹ̀ èyí tí olóyínbó n pé ní (Lack of native intelligence). Fún idí pàtàkì yíi, ó jẹ́ dandan kí èniyàn kọ́kọ́ nímọ́ nípa èkọ́ abínibí kí o lè ran èkọ́ igbálódé lówó. Nínú ètò ikóni igbálódé, olùkọ́ gbódò gbàradì kó tó wọ́ yààrà ikàwé lọ nípa kíkà orísiírísìi iwé tó ní se pèlú isẹ́ tó fẹ́ kọ́, èyí kò rí bèè rára nínú ogbón ikóni ayé atíjọ́ níbi tó jẹ́ wí pé inu ọ̀pọ̀lọ̀ lèròjà ikóni tiwọn wà. Ogbón ikóni ọ̀de-òní fàayè sílẹ̀ fún ònkòwé láti ka onírúurú iwé nípa idánilékọ́ kí ó sì gbàradì kí ó tó lọ kojú akékọ́ rẹ̀ (Sàlàwù & Ọ̀dẹ̀bùnmi 1985).

Onírúurú àwọn onímọ́ ló ti sisẹ́ lóri ọ̀nà tí a lè gbà kóni nínú àṣà àti isẹ́ abínibí. Lára wọn ni: Stem (1992: 223-232) nínú èyí tó ti mẹnú ba àwọn nńkan tí a lè sàmúlò gégé bí ohun ikóni nínú àṣà. Àwọn nńkan náà ni yààrà ikóni tó dára tí wọn yóò sì kó àwọn nńkan àṣà abínibí sínú rẹ̀, kí àwọn to nímọ́ nípa ijìnlẹ̀ abínibí èdè jẹ́ olùkóni, ogbón ikóni nílàna isèrè àti bèè bèè lọ. (<https://>

www.fluent.com, blog, education) Adébòwálé (2016) nàà gbà pé a lè ló oḡbón ikóni èlẹ̀gbéjẹ̀gbé, ilò orin, oḡbón iṣe sise, oḡbón kíkó akẹ̀kọ̀ lọ sí ìrinàjò/ìbì tí wọn tí n ẹ̀ nńkan, oḡbón eré-sise àti oḡbón ifi-itàn-siso-kọ-ni lásikò ikóni. Yàtò sí ilàna tí àwọn onímò gbé kalẹ̀ yí, a tún lè ẹ̀ ẹ̀fikún oḡbón ikóni ilù lílù, a lè lo oḡbón ikóni nípa sise àmúlò ohun èlò àbáláyé tó jẹ̀ mọ̀ ohun èlò ara àti tí àwọn àmì idánimò òrìṣà àti tí ọ̀dún ibílẹ̀ kòòkan fún iránti àṣà àti iṣe abínibí.

2.1 Ìmò Abínibí

Ìmò abínibí Yorùbá dálé ohun tí a mọ̀ sí iwà omolúábí. Èrò Yorùbá múlẹ̀ lórí iwà yí, èyí tí wọn rí gégé bí ọ̀pin ihùwásí ẹ̀dà tó bá fẹ̀ ẹ̀ ẹ̀seyege láti lè tẹ̀ síwájú nínú àwùjọ̀ ní pàtàkì fún àwọn tó nímò ẹ̀kọ̀ igbàlódé. Ìmò abínibí jẹ̀ ẹ̀ka ìmò tí iran Yorùbá n ẹ̀sàmúlò láti fi kọ̀ ènìyàn àwùjọ̀ lẹ̀kọ̀ kí ètò ẹ̀kọ̀ àtòhúnrinwá tó dé àwùjọ̀ wọn. Àwọn onímò kan fún ìmò abínibí ni onírúúrú orúkọ̀ bí i; ancestral language (èdè baba-ńlá), endangered language (èdè tó ti kú) traditional wisdom (oḡbón ibílẹ̀), indigenous knowledge (ìmò abínibí), local knowledge (ìmò ara oko).

Wọn gbà pé ìmò àwọn ara oko yí àárín wọn ló mọ̀, àwọn nikan ni ìmò nàà wúlò fún. A rí èrò yí bí èyí tó kù diẹ̀ káàtò nítorí àtòmòwé àti àwọn tí kò nímò mọ̀-ón-kọ̀ mọ̀-ón-kà lo lè rí ẹ̀kọ̀ pàtàkì kọ̀ nínú ìmò abínibí. Kí ènìyàn kàwé kó tún nímò abínibí máa n lapa rere nínú ayé wọn níbí kíbì tí wọn bá wa bóyá wọn wà nípò adá rí nínú àwùjọ̀, ìmò tí wọn pè ní tará oko yí ni wọn yóò fi ẹ̀ ẹ̀tẹ̀gùn kí ẹ̀seyọ̀rì tó lè wáyé. Àiṣe àmúlò ìmò abínibí ló mú kí ohun gbogbo dojúrú nínú àwùjọ̀ àti orílẹ̀-èdè lápapò. Bí ènìyàn bá ní ìmò abínibí pèlú ẹ̀kọ̀ iwé igbàlódé, olúwarẹ̀ yóò tayo nípò tó bá bá ara rẹ̀. Èròngbà àwọn Yorùbá nípa ìmò abínibí ni láti mu kí irúfẹ̀ àwọn nńkan bí iwà ọ̀tótó, àṣà ibòwò, ifowosowopò, pípa òfin tó tako iwà rere mọ̀ lè jẹyọ̀ nínú igbé-ayé ẹ̀dà. Àkíyèsí Fáfúnwá nínú àṣà àti iṣe àwùjọ̀ Yorùbá ni pé ohun tí a kà kún ìmò abínibí ní ẹ̀ pèlú:

- i. idàgbàsókè ìrísí ẹ̀dà
- ii. mímú idàgbàsókè ba ihùwásí ẹ̀dà
- iii. gbíngbin ẹ̀mì ibèrù àti itẹ̀ribá sí oókan àyà ẹ̀dà
- iv. sise ẹ̀fikún oḡbón ẹ̀ni
- v. mímú idàgbàsókè bá oḡbón inú àti ọ̀nà ibàgbèpò ẹ̀dà
- vi. níní àgbóyé àṣà àjogúnba agbègbè ẹ̀ni.
- vii. sise ẹ̀fikún oḡbón lati mú kí idàgbàsókè bá ohun tí ènìyàn ní àti bí a ẹ̀ lè kópa tó jojú nínú ẹ̀bí àti àwùjọ̀ tí ẹ̀dà n gbé.

Adéyemí (2017: 18) nàà gbà pé ìmò abínibí ni ọ̀pó ńlá tí ọ̀lájú àti idàgbàsókè dúró lè àti pé ènìyàn ní ẹ̀dà ìmò, kò lè borí ipenijà àyíká rẹ̀. Ó gbà pé

èdè ni òpómúléro ìmò abíníbí, bí èdè èyà kan bá kú, ìmò abíníbí parun. Pèlú èrò àwọn onímò wònyí, kò sí tàbí sùgbón nípa síso wí pé ìmò abíníbí ni ojú ònà tó gbòdò tí a lè topa rẹ dé ònà tí a o fi de èbúte ayò, èyí tó lè dèna oko iparun ní lílò láísí ikòsè fún eni tó bá gbèkó. Ìmò abíníbí ni òpákùtèlè fún idàgbàsókè àlàáfíà àti igbóra eni yé. Ìmò yí kan náa la fi n ẹ̀ ẹ̀ isirò ohun tó n bẹ̀ lókàn eni tó sì tún máa n farahàn nínú irísí, ihùwási àti igbé-ayé èdá kòkàn.

3.0 Tíòrì Ìfojú-Àṣà-Ìbílẹ̀-wò

Tíòrì tí a ṣàmúlò fún àtupalẹ̀ pépà yí ni tíòrì ifojú-àṣà-ìbílẹ̀-wò. Ohun tó ẹ̀ pàtàkì sí àwọn agbàterù onímò nípa tíòrì àṣà ìbílẹ̀ ni pé àpẹ̀júwe àṣà àti gbogbo ohun tó rọ̀ mọ̀-ọ̀n gbòdò jẹ̀ àwọn lámèétò àṣà lógún. Àwọn onímò tíòrì yí gbàgbò pé ojúṣe lítírésò ni láti dààbò bo àṣà àti isẹ̀ṣe àwùjọ. Lára àwọn bẹ̀ ẹ̀ ni Abímbólá (1982) tó gbà pé:

...in order to involve an acceptable format for the appreciation of oral literature, we must blend our knowledge of the most up-to-date techniques of literary criticism and stylistics with a thorough understanding of Yorùbá culture.

(...ká tó rí isẹ̀ lámèétò kan tí yòò fẹ̀sẹ̀ rinlẹ̀ tàbí jẹ̀ itẹ̀wógbà, a ní láti jẹ̀ kí irú isẹ̀ lámèétò bẹ̀ ẹ̀ bó ti wù kó jẹ̀ tòde òní tó ní ọ̀wọ̀ àṣà nínú, láìjẹ̀ bẹ̀ ẹ̀ òtubántẹ̀ ni irúfẹ̀ isẹ̀ bẹ̀ ẹ̀ yòò jẹ̀.)

Kí àwọn lámèétò sí ẹ̀ ẹ̀ àfihàn àwọn àṣà tó bá súyọ̀ nínú isẹ̀ aláwòmọ̀ liireso wọn. Taylor nínú isẹ̀ Ọ̀pẹ̀fẹ̀yítimí (2014) pe àṣà ní “that complex whole which includes knowledge, belief, art, morals, law, custom, and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society”, àkọjọ̀pọ̀ àwọn nṣkan bí ìmò, igbàgbò, isẹ̀-ọ̀nà, iwà ọ̀mọ̀lúábí, ọ̀fin, isẹ̀ ọ̀n ipá àti iwà tí ènìyàn jogún gégé bí ọ̀kan lára èdá ènìyàn àwùjọ kan.

Adéyemí (2006) náa tún gbà pé òhńkòwé gbòdò lè ẹ̀ ẹ̀ àwárí àwọn àṣà ìbílẹ̀ tó ti forimù kí wón sì ẹ̀ ẹ̀ àfihàn wọn lónà tí yòò fi gbé àṣà adúláwọ̀ lárúgẹ̀. Àlàyé Adéyemí yí fidí èrò Abímbólá (1982: 78) múlẹ̀ sí i nípa àṣà ìbílẹ̀ gbígbé lárúgẹ̀.

Àwọn agbàterù tíòrì yí pín sí méjì. Adéyemí (2006: 26) Ìṣòrí àkókó faramó pé àṣà kò gbòdò yípadà, yálá ó dára tàbí kò dára, ó ẹ̀ seni lánfààní tàbí ó dá kún isòro eni. Ìṣòrí kejì gbà pé atáyẹ̀ṣe ni àṣà jẹ̀. Wọn gbà pé àwọn àṣà tó lè tanijí, mú idèrùn bá ayé tàbí àṣà tí a lè fi yangàn ló yẹ̀ kí a máa ṣàmúlò. Ìṣòrí kejì ni òhńkòwé yí gbà pé ó dára fún isẹ̀ akadá. Ní ibámu pèlú èrò àwọn onímò nípa tíòrì yí, tí a bá n ẹ̀ ẹ̀ síṣe lóri èyà lítírésò yòòwù ó jẹ̀, a kò gbòdò fọ̀jú rẹ̀nà àṣà ìbílẹ̀ àwùjọ tí a fẹ̀ dojú isẹ̀ náa kọ. Kí a sì rí wí pé a ní ìmò kíkún nípa àṣà àti isẹ̀ agbègbè náa kí ó lè rọ̀rùn fún wa láti ẹ̀ ẹ̀ agbèkalẹ̀ èrò àti igbònyẹ̀bẹ̀ isẹ̀

nàà. Níní ìmò kíkún yoò tanilólóbó níbi tí ijànbá bá wà, kí olúwarè sí wá ònà àbáyọ fúnra rẹ. Fún ìdí pàtàkì yìí, èrò àwọn onímò ìsòrí kejì yìí ni a ó gùnlé láti şe àtupalẹ ìşẹ wa.

4.0 Işẹ tó wà Nílẹ Lóri Òwe

Òwe jẹ òkan lára èyà lítíríşò alohùn Yorùbá eyi tí wọn n şàmúlò fún oḡbón ìmò ikóni abínibí wọn. Òwe ló n şe àfihàn èrò àti igbàgbò àwọn tó n sọ èdè tí kóowà bá ti bá ara wọn. Òwe jẹ ìmò ìjinlẹ èyí tí a jogún láti òdò àwọn iran kan sí òmiràn. Àwọn iran wònyí ni alákdòşo èdè àti àşà abínibí wọn nínú àwùjo. Ní àwùjo Yorùbá àti àwọn èyà míràn bíi tiwọn ní àgbáyé, òwe jẹ ohun èlò láti fi àşà àti ìşẹ èdà kòḡkan hàn. Onírúurú oḡbón ikóni ni Yorùbá n fi òwe şe. Wọn n şe şàmúlò rẹ láti jẹ kí ìmò abínibí ipilẹ wọn hände. Òpòlòpò ìşẹ ló wà nilẹ lóri òwe ilẹ Yorùbá. Diẹ lára ìşẹ bèè ni Şóbándé (1967) tó pín òwe sí ìsòrí mòkànlá. Nínú wọn la ti rí òwe tó jeyọ nínú itàn, òwe tó jẹ mó Mùşùlùmí, òwe èşin Kírísítèní, àwọn òwe tó nítumò tó wònú ara, òwe alálàyé àti bèè bèè lọ. Olátúnjì (1984) şe àlàyé nípa ipilẹ òwe, àkóónú inú òwe, ifòròyàwòrán inú rẹ àti idámò rẹ. Délànò (1966) pín òwe sí ìsòrí alálàyé, ibáwí, ikilò, òwe tó jẹ mó isírí àti irufé òwe tí a lè bá lábé ìsòrí kòḡkan. Owómóyèlá (2005) fi àwọn kókó-òrò inú òwe şe ipínsísòrí, òwe tó jẹ mó iwà omólúábí, olórfire tàbí igbé ayé rere, ètò àti ojùşe èniyàn, ìşédá èniyàn, ibàra-èni-gbèpò, ètò àti ojùşe àti àwọn òrò máyè àti bèè bèè lọ. Agbájé (2002) şe àgbéyèwò àwọn òwe tí a fi n parí aawò, şùgbón àwọn bí i mífà tó jẹ mó iyanròfèfèrè tàbí itàn nikan ló sàtupalẹ rẹ. Yusuf (1998) şe àfiwé òwe tó jẹ mó ònà igbékalẹ obinrin Yorùbá àti obinrin aláwò funfun. Ó jẹ kí a mò pé ònà igbékalẹ obinrin nínú àşà èyà méjèjì jora. Sheba (2006) şe àkójopò àwọn òwe tó jẹ mó àwọn obinrin. Ó şe ipínsísòrí wọn sí òwe tó jẹ mó igbeyawó, ifé, ibálòpò, ìşẹ obinrin gégé bí abiyamò, ipò àti ipà pàtàkì tí obinrin n kó nínú àwùjo àti bèè bèè lọ. Adéjùmò (2009) jẹ kí a mò pé Yorùbá máa n şàmúlò òwe láti fi iwà àti ìşesí igbé-ayé èdà hàn. Ó tún jẹ kí a mò pé Yorùbá máa n lo òwe láti şe àwòjiji bí agbára èdà şe rí àti lílò rẹ lówùjo. Adélékè (2009) şe àgbékalẹ àwọn òwe tó n sọ nípa orişii ogun tilẹ Yorùbá, òwe tó n şáfihàn oore tí àwọn èniyàn bá şe fún wọn, òwe tó n şe àfihàn ibàşepò Yorùbá pèlú èyà míràn lórilẹ-èdè Yorùbá, òwe tó n şe àfihàn èşin igbàgbò, èşin Mùşùlùmí àti èşin ibílẹ.

Adéyemi (2009) şáfihàn orişiişii ònà tí Owólabí gbà şe àmúlò òwe nínú iwé tí ó pé àkòlè rẹ ní “Òtè Nibò”. Ó şe àfihàn ònà méje tí wọn gbà láti polongo ibò fún Gbádebò nínú iwé nàà. Tí a bá wo ìşẹ àwọn onímò isáájú wònyí, púpò nişẹ wọn dálé àkójopò onírúurú òwe ilẹ Yorùbá, wọn si sọ ohun tí òwe kòḡkan tùmò sí. Àwọn tó fún òwe lórişiişii oriki n be nínú wọn, tí òpò şe ipínsísòrí àwọn òwe àti ilò wọn. A tún rí àwọn tó şe àtupalẹ òwe ní ibámu pèlú ààyè tí àwọn òwe wònyí ti wúlò. Àrànsí I.O àti Àrànsí, A.O. (2012) şe àtupalẹ

ònà tí Yorùbá n gbà sàmúlò òwe nínú ètò iṣẹ̀lú àwùjọ wọn. Àtúpalẹ̀ wọn jẹ́ kí a mọ̀ pé òwe wà fún gbígba èniyàn láàyè lati lè kópa nínú idàgbàsókè àwùjọ. Nínú pépà yìí, a gbiyànjú láti ṣe àgbéyèwò ònà ifòwekònilékò nínú imò abínibí Yorùbá.

5.0 Àgbéyèwò Ìmò Abínibí nínú Òwe Yorùbá

Kí àwọn òyìnbó aláwọ̀ funfun tó wọ̀ àwùjọ káàrọ̀-òòjíire ni àwọn Yorùbá tí ni ilàna iḡbékálẹ̀ tí wọn n ló láti kòni lẹ̀kò. Lóòótọ̀ wọn kó ní yààrà ikáwẹ̀ tí wọn ti lè fi kòni àmọ̀ gbogbo ibi tí wọn bá ti tẹ̀ sí ònà ni. Orìṣìírìṣì ònà ikònilékò ló wà láti fi kọ̀ tẹ̀we-tàgbà. Wọn lè lo òwe, tàbí itàn dòwe, àlọ̀ pípa, itàn mériírìí, ogidi itàn, orin àti bèè bèè lọ. Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé bí abẹ̀ igi, iwájú ilé, ibikíbi tí wọn bá ti kọ̀ àwọn èniyàn, ó di dandan kí wọn rí èkọ̀ gidì kan òmí. Èni tó bá fẹ̀ kòni pẹ̀lú òwe, irú èni bèè gbòdò mọ̀ ònà èdè, kí ó sì tún nímò kíkún pẹ̀lú. Yàtò sí èyí, ó gbòdò sàmúlò òwe ti tawo-tògbèrì yóò mọ̀.

Bí àpẹ̀rẹ̀ tí apòwe bá pòwe pé: Tína bá n jó lóko, mọ̀jàlà á lo ṣòfòfò nílẹ̀. Mọ̀jàlà nínú òwe yìí tùmọ̀ sí àjókù koriko tàbí ewé. Èni tí kò bá mọ̀ ìjìnlẹ̀ èdè, yóò sòro láti tùmọ̀ ipèdè tó bá rújú.

Ìmò abínibí àti òwe jẹ́ wọnúwòde tí kò ṣe é yà nípa, tí wọn sì tún níí ṣe pẹ̀lú oḡbón, imò, òye, èkọ̀, iḡbàgbó, àṣà àti onírúurú nṅkan tó jẹ́ mọ̀ iwà omólúàbí.

Ní àwùjọ Yorùbá àwọn àgbà gbà pé ilé la ti n kẹ̀sọ̀ ròde. Fún idí pàtáki yìí, láti kékeré ni Yorùbá ti máa n kọ̀ omọ̀ wọn ní èkọ̀ iwà rere àti bí èniyàn ti lè fi iwà omólúàbí ra ilé ayé gbé. Ìkómọ̀dé lẹ̀kò kò dá lóri obí nìkan, nítorí Yorùbá gbà pé ènikan soso níí bímọ̀ àmọ̀ igba èniyàn lè kómọ̀ lẹ̀kò. Ìgbàgbó Yorùbá sì tún ni pé tí a bá kọ̀ èniyàn lẹ̀kò, èni náà gbòdò tún ara rẹ̀ kó, kí a tó lé rí irú èdá bèè ní èniyàn rere.

Wàyí o, onírúurú oḡbón idánilékò ni Yorùbá n ló láti fi kòni nímò abínibí pẹ̀lú òwe wọn. Lára irú idánilékò bèè ni:

5.1 Oḡbón Ifòwekònilékò Ifarabalẹ̀ àti Itòsónà

Yorùbá bọ̀ wọn ni deḡ kó o rímú, èni tó bá si bèèrè ònà kì í sinà. Gégé bí èrò Sheba (2006: 3) òwe jẹ́ àkójọ̀pò irírì àti irònú èdá èniyàn tó jẹ́ mọ̀ oḡbón, ó sì kún fún ọ̀pò èkọ̀ tí a lè mú ló láti kọ̀ ní lẹ̀kò fún idàgbàsókè ọ̀pọ̀. Ó jẹ́ ọ̀rò oḡbón, ọ̀rò àgbà, ọ̀rò imòràn àti ọ̀rò ikilọ̀. Èrò àti iḡbàgbó Yorùbá ló fa itàndòwe yìí pé:

- (1) Òwe: Ó wu arúgbó ilé ká fi lò ó, àmọ̀ a ò fi lò ó, ohun ló pa Elèhpe mífà iṣáájú.
- Ìtùmò: Ká má fojú rẹ̀nà ènikèni, kágbà má fojú rẹ̀nà omọ̀dé, kómọ̀dé náà má fojú rẹ̀nà àgbà, ká lè pé láyé.
- Èkọ̀: Èni bá mọ̀wọ̀ wè, yóò bágbà jeun

Kí í ẹ̀ṣe ọ̀ba nìkan nì òwè yìí n b́áwí b́í kò ẹ̀ṣe gbogbo èniyàn ẹ̀lẹ̀ran ara. Òwè yìí n sọ pé kí a má fi ọ̀wọ̀ tó n dùn wá bọ asọ. Ká gbiyànjú láti farabalẹ̀ kí a lè rí itòsónà. Àṣà àti ẹ̀ṣe Yorùbá n fẹ̀ kí èniyàn má ẹ̀ṣe àfojùdí. Tí èniyàn bá sì rí ẹ̀ni tó nì irírí, wọn fẹ̀ kí wọn sún mọ̀ irúfẹ̀ ẹ̀dà bẹ̀ẹ̀ kí wọn lè nì irírí àti láti gba ìmòrán àti ọ̀gbón lódò irú àgbà bẹ̀ẹ̀. Irúfẹ̀ ẹ̀ni tó n gba ìmòrán nì wọn ká kún ọ̀mọ̀lúàbí.

Òwè yìí n sọ fún wa pé a kò gbọ̀dọ̀ fojú rẹ̀nà ẹ̀nikẹ̀ni nítorí kò sẹ̀ni tí kò wúlò láàyè tirẹ̀. Òwè yìí wà nì ibámu pèlú èrò Arnold (1869) nípa àṣà pé:

Àṣà nì ilépa b́í ẹ̀nikò̀òkan tí lè dára tó bó tí n fẹ̀, ewu tí ò lábùlà àti fún síṣe ẹ̀tọ̀ tó bójúmu lówùjọ, èyí tí ikàwé, iwòsákun, àti igbiyànjú, ijànfàanì irírí ẹ̀dà àwùjọ nínú ẹ̀ṣe-ọ̀nà, sáyẹ̀nsì, ewi, èrò-ìjìnlẹ̀, itàn-irírí-ẹ̀dà àti ẹ̀sìn n b́u omi rin.

Ìyẹn nì pé tí èniyàn bá fẹ̀ ní ìmò tó yè kooro, tí olúwarẹ̀ sì ẹ̀tán láti gbà itòsónà, ó jẹ̀ dandan kí irúfẹ̀ ẹ̀dà bẹ̀ẹ̀ máa ẹ̀ṣe àfojùdí àṣà àti ẹ̀ṣe àwùjọ tó ti jáde.

5.2 Ìfòwédánilẹ̀kọ̀ọ̀ nípa b́í a ẹ̀ṣe lè kó èniyàn jọ.

Àṣà àti ẹ̀ṣe Yorùbá kò fààyè sílẹ̀ láti má lè kó èniyàn mọ̀ra. Wọn sì nígbàgbọ̀ nípa ibágbẹ̀pọ̀ pèlú iròrùn. Yàtò sí èyí, wọn gbàgbọ̀ pé èniyàn tó bá fẹ̀ tólẹ̀ gbọ̀dọ̀ ní àmúmọ̀ra àti ọ̀pọ̀ suùrù tí kò bá fẹ̀ kí ilẹ̀ tú mọ̀ ọ̀un lórí àti wí pé okùn ẹ̀bí kò gbọ̀dọ̀ já lati ọ̀wọ̀ ẹ̀nikẹ̀ni. Èyí tí ó fi hàn pé kò sí ẹ̀dà èniyàn kankan láàrin wọn tí ó lè fi ọ̀wọ̀ rọ̀ ẹ̀bí síṣe sẹ̀yìn lówùjọ Yorùbá. Yàtò sí èyí, iran Yorùbá ní gbàgbọ̀ nípa ibágbẹ̀pọ̀ tó kún fún àlàáfíà. Èyí tó fa òwè yìí pé:

- (2) Òwè: Inú làgbà kàn kó tó kanlé. Àgbà tó kọ̀kọ̀ kanlé kó tó kannú, òwú alántakùn ní takùn dílé wọn.
- Ìtumò: Ẹ̀ni bá fẹ̀ kó èniyàn jọ gbọ̀dọ̀ ní ọ̀gbón abíníbí tàbí ọ̀gbón àgbà tí a fi lè kó èrò jọ.
- Ẹ̀kọ̀: Òwè yìí n kónilẹ̀kọ̀ọ̀ pé èniyàn gbọ̀dọ̀ nì iwà tó sunwọn kó to le faya, kó tó bímọ̀ tàbí kó èrò jọ.

Ọ̀gbón la fi n tólẹ̀, onínú fùfù kò lè kóbinrin jọ bẹ̀ẹ̀ nì kò le è tolẹ̀. Àgbà tí kò bínú lómọ̀ rẹ̀ pọ̀. Èyí tùmọ̀ sí pé èniyàn gbọ̀dọ̀ ní suùrù àti ifaradà.

5.3 Ọ̀gbónì Ìfòwékónilẹ̀kọ̀ọ̀ nípa iwádiì síṣe

- (3) Òwè: Tí orí baba ẹ̀ni bá gberan, iyá ẹ̀ni láà fàà fún.
- Ìtumò: Ẹ̀ni tó bá mọ̀ ipilẹ̀ ǹnkan láà jẹ̀ kó ẹ̀é nítorí pé ika tó bá tó símú la fi n re imú.
- Ẹ̀kọ̀: Òwè yìí n kó wa lẹ̀kọ̀ọ̀ pé ká sọra, ká wádiì ǹnkan fínnífínnì ká má baà ẹ̀ṣe gbé.

Tí nńkan bá ń seḷe sí èniyàn, tí irú èdá beḷe kó rí ònà àbáyọ tó sì ń dáámú, àwọn àgbà lè lo òwe yí láti tan ìmólè sí isòro nàà kí òrò olúwarè lè yorí sí rere. Bí Yorùbá ti fi òwe sí ipò tí ó ga nàà ló fa ohun tí Olátúnjì (1984: 170) jérí sí èyí nígbà tí ó ní:

... because the proverbs are considered to be traditional and originated from the observation of natural phenomena and human relations, old people are regarded as the repository of proverbs.

(... nítorí pé òwe jẹ mọ òrò ìjinlẹ àbáláyé àti orísun ipasẹ àkíyèsí isèlẹ àtirandéran àti ibágbéḷò èniyàn, àwọn àgbà ni a rí gégé bí ilé isúra òwe)

Ohun tí Olátúnjì ń fẹ kí a mọ ni pé, tí òrò ba díjú tán, kí a fi òrò lọ àgbà kí isòro lè di àfiséyìn tí eégún ń fisọ.

5.4 Ìfòwekònilékòḷò nípa ìmọwọn-ara-ẹni

Yorùbá ka kí èniyàn mọ iwọ ara rẹ sí, ohun ló fà á tí wọn fi máa ń sọ pé “ìwọn oníwọn láà kí í mọ, a máa ń mọ iwọn ara ẹni. Wọn gbà pé ẹni tí kò mọwọn ara rẹ jẹ alátojúbò, alágbùkù àti oníbajé èdá. Èyí ló fa òwe yí pé:

- (4) Òwe: Ìkamùdù ò mojú, asín kò mọra, wọn wà lágbo, wọn ní káwọn olóòórùn tó wà lágbo kó yera àmọ wọn kẹtẹfẹ sagbo.
- Ìtumọ: Asín jẹ eku tó lóòórùn, ikamùdù nàà sì lóòórùn. Nígbà tí wọn ti ń sọrò tó jẹ mọ òórùn, ó yẹ kí wọn yera. Ìyẹn ni pé kí a máa ní àkíyèsí ní pàtàkì tí wọn bá ń pòwe tó jẹ mọ èniyàn.
- Èkọ: Ohun tí wọn fi ń kọni ni wí pé ibi tí kò bá yẹ kí èniyàn ó dúró sí, kò yẹ kó wà níbẹ. Ó yẹ kí èniyàn lákíyèsí, kí èniyàn mó-jú-mọra, kò sí mọwọn ara rẹ.

Òpọ ni kò mọ iwọn ara wọn nínú àwùjọ. Àṣà Yorùbá kò fààyè gba irúfẹ iwà àìmojú-mọra níbikíbi nínú àwùjọ nítorí àlèébù àti itíjù tí o lè kó bá èdá eniyan.

5.5 Ìfòwekònilékòḷò Nípa Àtẹnujẹ

Àṣà àti iṣe Yorùbá kò fààyè gba iwà wọnbílíkí wọnbìà àti iwà àìlémójúkúró ní ohun olóhun èyí ló fa òwe yí pé:

- (5) Òwe: “Ìfà ètù ní fọ ibọn”
- Ìtumọ: Èniyàn kò gbòdò jẹ alájẹju. Ẹni bá fẹràn ìjẹkújẹ yóò kàbùkù. Ìdí ni pe ẹni tó bá rí ifà, tó ni ifà rẹ tó bèrè sí jẹ àjẹiwèyìn yóò kàbùkù.
- Èkọ: Èkọ tó kọ wa ni pé èniyàn gbòdò mọ iwọn ara rẹ kó sì ní àmójúkúró.

Nínú àṣà Yorùbá, wọn kò faramó kí èniyàn jẹ òkánjúwà tabí kó fẹràn ifà nítorí wọn kà á kún iwà ilòdì sí omolúábí. Àtipé ẹni bá fẹràn ifà, ó di dandan kí ifà ó fa irú wọn láṣo ya. Ẹni tó da nńkan je, tó da gbémì ní kòrò, gbangba ni yóò ti pò ọ. Irú iwà yíi ni Thiongo, (1986) náà lòdì sí. “Ó fẹ kí a máa tẹlé àṣà tó lè taniji tó sì tún lè mú àyípadà rere bá àwùjọ”.

5.6 Òwe tó n ẹ ẹ àfihàn iwà àti iṣesí èniyàn nínú àwùjọ

Lára iṣẹlẹ àwùjọ ní iwà pálapàla, ayé iṣẹkúje, iwà fàmílètè kí n tutó àti iwà tí kò bójúmu tó sì lè dá omi àlàáfia awunju rú ti àwọn èniyàn n hù èyí tí àṣà àti iṣe àwùjọ Yorùbá kò faramó. Irúfẹ ọwe bẹẹ ni:

- (6) Òwe: Ẹni taa fi sẹwọn, tó n múkòkò, tó bá wà nílè ara rẹ yóò yin-bon je
- Ìtumò: Ẹni tí iwà búburú wà nínú omi ara àti ẹjẹ rẹ. Ọpòlòpò èniyàn ló wà nínú àwùjọ tí iwà búburú tí wò lẹwù. Tí wọn bá n fiyà je irú wọn láhàámó, wọn a tún máa lérí, léka nínú láásìgbó nígbà tó yẹ kí wọn tika àbámò bonu, kí wọn sí ronú pìwàdà. Yorùbá gbà pé bí irú ẹdà báyii bá wà nílè ara rẹ, wọn a patú tóḍe n pa nínú oko. Èyí tí Yorùbá ka irú iwà báyii sí iwà àibikítà àti iwà tó tako làákàyè.
- Èkó: Ohun tí ọwe yíi n kọ wa ni pé ká má ẹ máa jayé iṣẹkúje. Ká má sì je ayé ọmọ wa máyè. Ká má hùwà tí ẹsan burúkú yóò fi ké lóri àwọn ọmọ wa nítorí tí ọmọ kò bá bá itàn, yóò bá àróbá, àróbá sì ni baba itàn. Fún idí èyí, Yorùbá n fẹ kí àwọn èniyàn àwùjọ fẹsòjayé.

5.7 Ọgbón Ìkónì tó jẹ mọ Ìlànà Ìgbàmúṣẹṣe àti Àforítì

Bí èniyàn bá n siṣe àmọ tó dàbí pé nńkan ọ ẹ déédé, àwọn Yorùbá gbà pé ó yẹ kí irúfẹ ẹni bẹẹ forí tí í dópín kó lè rère ibẹ je, èyí tí wọn rí gégé bí àṣeyorí tó péye. Bí àpẹrẹ:

- (7) Àiḍẹṣà dópín ni kò jẹ ká mẹran délé.
- Ìtumò: Tí èniyàn bá n siṣe kan, tí kò tíi rí àyọrísí rere, kó má ríra rẹ bí ẹni tó n ẹsàdànù, kó forí tíi dópín kó lè rère níbẹ.
- Èkó: Òwe yíi n kọ wa pé ká máa ní iforítì nínú ohunkòhùn tí a bá dájólé.

Yorùbá kò fẹràn kí èniyàn máa ẹ ẹ àṣepati. Wọn gbà pé ibèrè kọ ni iṣe sise bí kò ẹ ẹni tó rù ú, tó sì sò kalẹ láifí òròjú sí i.

5.8 Òwe ìkònilẹ̀kọ̀p tó Níí ẹ̀ Pẹ̀lú iwà Sùúrù

Yorùbá gbà pé sùúrù ni baba iwà, ẹ̀dá tó bá ní sùúrù ló lè lu àlùyo nínú idáwólé rẹ̀. Èyí ló fà á tí wọn fi máa n sọ wí pé “Àgbà tó ní sùúrù ohun gbogbo ló ní”. Irúfẹ̀ òwe tó jẹ̀ mọ̀ sùúrù níní ni:

- (8) Oḍe tó gègùn de ìgalà, tó bá rí òkéré kó má ta ibon
 Ìtumò: Ohun tí òwe yìi túmọ̀ sí ni pé ká máa ẹ̀ sùúrù, ká má baà fi nńkan kékere sọ nńkan nílá nu. Ká máa fààyè sílẹ̀ kóhunkóhun má domi tútù síni lẹ̀kàn. Tí èniyàn bá ti fi wádùwádù gba nńkan tí kò yẹ̀ kó gbà, bóyá lóhun tó pilẹ̀ n wá yóò tẹ̀ ẹ̀ lówó.
 Èkọ̀: Èkọ̀ tó kọ̀ wa ni pé ká máa ni ifarabalẹ̀, ká má kánjú ẹ̀ nńkan.

Iwà kí a má ẹ̀ kánjú nínú ohun gbogbo ni èyí jẹ̀ mọ̀. Èni tó bá kánjú níi gba ònà èbùrú láti ẹ̀ nńkan, èni tó bá sí gba ònà èbùrú oko iparun ni ọ̀rọ̀ irú wọn n yọ̀rí sí. Òwe Yorùbá ló sọ̀ pé ikánjú ohun sùúrù ogbogba ni. Tí ẹ̀dá èniyàn bá ní ifarabalẹ̀, ohun tó n fẹ̀ yóò tẹ̀ ẹ̀ lówó.

5.9 Òwe Ìsàfihàn Ìhùwàsí Èniyàn kan Lákókò kan

Yorùbá gbà pé kò sí nńkan tí ẹ̀nikan n ẹ̀ ẹ̀ tí kò nídíi kan pátó. Kò yẹ̀ ká máa fenu tẹ̀mbẹ̀lù èniyàn nigbà tí a bá dédẹ̀ rí ẹ̀ni náà tí ihùwàsí rẹ̀ yàtò sí ị̀sesí rẹ̀ tẹ̀lẹ̀. Irúfẹ̀ òwe tó jẹ̀ mọ̀ àyìpadà ị̀sesí ẹ̀dá:

- (9) Òwe: Àgbàlagbà tó n jíjọ̀ dindinrin láalà oko, ó lóhun tó rí
 Ìtumò: Òwe yìi n sọ̀ fún wa pé kò sẹ̀ni tó n hùwà kan lánídíi. A kí í gbé igbẹ̀sẹ̀ kan lówùjọ̀ láníni idí kan pátó.
 Èkọ̀: Ogbón ìkòni nínú òwe yìi ni pé, tí èniyàn bá hùwà kan, ká má fojú òmùgò tàbí aláimòḍḍe wóo.

Ni àkókó, òwe yìi jẹ̀ mọ̀ ètò ààbò ọ̀mọ̀ èniyàn níbikíbi. Bí a bá tún wo àpẹ̀rẹ̀ òwe òkè yìi, a ó ẹ̀ àkíyèsí pé wọn n ẹ̀ ẹ̀ ikilò pé ojú ni alákan fi n sọ̀rí. Iyẹn ni wí pé èniyàn gbòḍò ni àkíyèsí àti ifunra kí a lè bọ̀ nínú wàhálà kan tàbí òmiràn. Èwẹ̀, láti pé fún ikọ̀biarasí nńkan lónà tí a kò fi ní bọ̀ sínú pàkútẹ̀.

5.10 Ogbón Ìkòni nípa dídá sí ọ̀rọ̀

Yorùbá gbà nínú àṣà àti ị̀ṣe wọn pé kò yẹ̀ ká dédẹ̀ máa sọ̀ nípa ohun tí a kò mọ̀ dájú nitorí wàhálà tó lè tibẹ̀ yo jú. Irúfẹ̀ òwe bẹ̀ni ni:

- (10) Ọ̀wẹ: Kò ẹ̀sẹ̀nì ó mèdè àyàn bí ẹ̀ni tó mọ̀páá rẹ̀ dání, ẹ̀ni tó gbé omele lówó ló mọ̀ ohun tó ń fomole sọ.
- Ìtumò: Onílù lawo, ẹ̀ni tó ń gbọ̀ lẹ̀gbẹ̀rì. Ẹ̀ni tó ń lùlù ló mọ̀ ìtumò rẹ̀. Ọ̀tò ni nńkan tónílù máa wí, ọ̀tò ni ìtumò tí ọ̀gbẹ̀rì a fún un. Yorùbá gbà pé oníkùn ló méré. Ó dígba tí ẹ̀niyàn bá sọ ohun tó wà nínú rẹ̀, kó tó lè yéni.
- Ẹ̀kọ̀: Ẹ̀kọ̀ ibẹ̀ ni pé ká má máa tinú ẹ̀niyàn mọ̀ràn. Kò yẹ ká dédè máa sọ̀rò láìṣe iwádíí tó péyẹ¹.

Ọ̀wẹ̀ yíí ní í ẹ̀ pèlú ipàrokò ètò àlàáfíà nínú àwùjọ́ kí idàrúdapò má baà wáyé. Ẹ̀yí ń tùmò sí pé, tí ẹ̀niyàn kò bá rí idánílójú nípa nńkan kó má ẹ̀ àyàg-bàngbà. Ẹ̀ni tó bá mojú ògún láá jẹ kó pabi nírè.

5.11 Ọ̀ṣẹ̀ṣẹ̀ Ọ̀ṣẹ̀nì tó jẹ mọ́ kí ẹ̀niyàn ẹ̀ rere lówùjọ

Yorùbá gbà pé iwà rere lẹ̀ṣọ ẹ̀niyàn. Wọn tún gbàgbọ̀ nínú àṣà wọn pé “Ọ̀ba tó jẹ tí ilú tòrò orúkọ rẹ̀ kò ní parun, ọ̀ba tó tún jẹ tí ilú bajẹ orúkọ rẹ̀ kò ní parun b́akan náà. Ohun ló ẹ̀ okùnfá iwàásù wọn pé kí a gbélé ayé ẹ̀ rere. Iwà rere ni iran Yorùbá fi ń ẹ̀ òdiwọn iwà ẹ̀niyàn tó jẹ ọ̀mọ̀lúábí. Ẹ̀yí ni òwẹ tó rọ̀ mọ́ kí ẹ̀niyàn gbélé ayé ẹ̀ rere.

- (11) Ọ̀wẹ: Ẹ̀niyàn tó bá tètè tàn láinítàn, irú wọn kí í pé tán.
- Ìtumò: Tí ẹ̀niyàn bá tètè ni oore ọ̀fẹ̀ sí nńkan sùgbọn kò má tètè sàmúlò rẹ̀ lònà dádára tí yòò fi ni àbòwábà, orúkọ ẹ̀ni bẹ̀ẹ̀ kò ni pé parẹ̀ lówùjọ.
- Ẹ̀kọ̀: Ohun tí wọn fi ń kọ̀nì nínú òwẹ̀ yíí ni pé ẹ̀ni tó bá tètè ní nńkan ní ibèrẹ̀ ayé rẹ̀ tí kò bá lòò lònà tó tó, a deńi igbàgbé lówùjọ ati wí pé ẹ̀ni tó bá wà láyé tó sè fẹ̀ nítàn, ó gbódò gbélé ayé ẹ̀ rere. Bí ẹ̀ni búburú bá tán, iwà rẹ̀ kó ní tán. Tí ẹ̀ni tó bá ẹ̀ rere láyé bá kú, itàn rẹ̀ á sè tàn títi ayé. Iyẹn ni pé bí ayé kálukú bá ẹ̀ rí, la ó ẹ̀ máa sọ̀rò rẹ̀ bóyá ó wà láyé tábí kò sí láyé mọ. Ẹ̀ni tó bá nítàn rere ti tàn.²

Iyẹn ni pé ọ̀mọ̀lúábí ni ẹ̀ni tó kó gbogbo iwà rere pò nítorí pé iwà rere lẹ̀ṣọ ẹ̀niyàn. Yàtò sí ẹ̀yí, gégé bí òwẹ̀ Yorùbá, orúkọ rere sàń ju wúra òun fádáká lọ. Yorùbá ka kí ẹ̀niyàn ní iwà ọ̀mọ̀lúábí sí ohun iwúrí, idúnnú àti ohun tó ń fi bíbíire àti ẹ̀kọ̀ ilé hàn. Ojú àmúwayé Yorùbá ni pé àtubòtàn rere ń bẹ̀ fún olòòdótó. Ọ̀wẹ̀ yíí ń fẹ̀ kí a gbàrùkù tí iṣẹ̀ rere, inúure àti iwàare.

1 Ìfòròwánìlẹ̀nuwò pèlú Alàgbà Wásù Ọ̀dẹ̀yínká, Modákéké 20/9/2018

2 Ìfòròwánìlẹ̀nuwò pèlú Alàgbà Adésòjí Kóláwólé ni àdúgbò Adábàtá, Ilorin ni 5/10/2018.

5.12 Ọgbón Ìkòni tó jẹ mọ Ìmúrasílẹ̀

Gégé bí àlàyé tí Adéyemí (2006) ẹ wí pé òpómúléro ni àṣà jẹ. Yorùbá gbàgbó pé bí a bá tí n ẹ nńkan lóníí, a gbódò wo sàkun ojò iwájú bakan náà, Yorùbá kíí fẹ kó dojò àjò ká ẹ̀şẹ̀şẹ̀ máa ré èékáná. Àṣà Yorùbá kò tún faàyè sílẹ̀ pé kí èniyàn máa sáré bálàbàlà kiri nígbà tí nńkan bá bọ sóri. Ohun ló fá á tí wọn pa òwe pé:

(12) Òwe: Bí láántètẹ̀ bá dájò iyawó

Níí máa n takùn sònà

Ìtumò: Ohunkóhun tí èniyàn bá fẹ ẹ láyé kó máa gbáradí kó má baà bọ sóri.

Èkọ: Ọgbón ìkòni tí wọn n lo òwe yíí fún ni wí pé bí èniyàn bá fẹ ẹ nńkan, kí ó ti múra sílẹ̀. Wọn gbà pé ìmúrasílẹ̀ ẹ pàtàkì nínú ìgbé-ayé ẹ̀dá.

Ìyẹn ni pé kò yẹ kí èniyàn máa fi nńkan falẹ̀. Èniyàn gbódò máa múra sílẹ̀ nígbà gbogbo kí ọ̀rọ̀ rẹ̀ má baà wólẹ̀. Ìmúrasílẹ̀ la fi n mọ akíkanjú. Èlẹ̀rù ni kókọ̀ gbé ẹ̀rù rẹ̀ níbi tó bá ti wúwo, kó tó lè rí iránlọ̀wọ̀ ẹ̀nikẹ̀ni.

5.13 Ọgbón Ìkòni tó jẹ mọ nńkan ààlò tó yẹ ní lílò lákókò tó yẹ ká lóò

Àṣà Yorùbá n fẹ kí èniyàn ó mọ ohun tó n ẹ kí irúfẹ̀ ẹni náa má ba à tán ara rẹ̀ jẹ, kó má sí fi ika àbámọ̀ bọnu nígbèyìn. Èyí ló fá òwe yíí pé:

(14) Òwe: Ẹni fiti ọ̀gèdẹ̀ yáná, ọ̀tútù ni yòò ran rọ̀run.

Ìtumò: Ohun tí kò bá dára tí èniyàn n lò fún nńkan tí ò lè wúlò, nńkan yẹn kò lè ẹ ẹ ẹ. Ìyẹn ni pé, kí èniyàn mu òkú àdà lo sẹ̀gàn, olúwarẹ̀ kò lè ríşẹ̀ kankan ẹ. Ẹni tó fòkú àdà sán egàn ọ̀nà tí işẹ̀ kò fi ní yá ló dáwólẹ̀.

Èkọ: Òwe yíí n pàsamọ̀ fún wa pé nńkan tí a fi n ẹ nńkan ló yẹ ká fi ẹ. Ẹni tó bá lo ohun tí kò wúlò, ó n jẹ ara rẹ̀ níyà ni

5.14 Ọgbón ìkòni bí a ẹ lè ẹ láàrin ọ̀pọ̀ èniyàn

Yorùbá nínú àṣà wọn gbàgbó pé èniyàn gbódò lè ronú jinlẹ̀ lóri ohunkóhun kó tó dá sọ̀rọ̀. Ohun ló fá òwe yíí pé:

(15) Òwe: Bí èniyàn bá sùn láàirn arẹ̀wà méjì yòò sùn kó tà kaàkà.

Ìtumò: Bí èniyàn bá wà láàrin ọ̀lọ̀gbọ̀n méjì, ó gbódò máa sọ̀tún kò sòsì, kó má baà bá ibikan jẹ

Èkọ: Òwe yíí n sọ fún wa pé èniyàn gbódò gbọ̀n nínú àti lẹ̀yìn kí ó má bà şişẹ̀.

Àṣà àti iṣe Yorùbá gbà kí èniyàn máa rónu jinlè, kí ó sì gbón nínú gbón lèyìn, kí olúwarè sì wo ojú ilè dáradára kí ó tó lè da sí ohunkóhun tí wón bá gbé dé iwájú rẹ́ kí òlájà rẹ́ má báà forí gbogbé.

6.0 Ìgúnlè

Nínú iṣe yìí, a gbiyànjú láti pín òwe sí isòrí tí a lè lò láti fi kọ èniyàn lèkọ́. Ìsòrí mērinlá ni a pín wón sí, a sì ṣàlàyé àwọn àpẹ̀rẹ́ tí a lò lábé wón. Nínú àlàyé yìí, a ṣe àkíyèsí pé Yorùbá n fi òwe kọ èniyàn lèkọ́ nípa igbé ayé rere tábí jìjé ọ̀mọ̀lúàbí láwùjọ àti láti tako iwà àìṣedéédé èyí tó n ṣeṣe nínú àwùjọ.

Ìwé Ìtókasi

- Abímbólá, W. (1968). *Ìjìnlè Ohùn Ènu Ifá Apá Kùni*. Glasgow: Collins Sons and Co. Ltd.
- Adagbada, O. (2009). “The Reality of Folktales in Yorùbá Films: The Co-wives Rivalry Example Nínú Yoruba: A Journal of Yorùbá Studies Association vol. 6, No. 3.
- Adébòwálé, O. (2016). “Àbùdá Àdámọ́ Ìkóni nínú àwọn Ìtàn – Àròṣo D.O. Fágúnwá nínú *Òtun Ìmò nínú Ìtàn-Àròṣo, D.O. Fágúnwá*. Lagos: The Capstone Publications.
- Adéjùmò, A. (2009) “Power Perspectives in Yorùbá Fauna Proverbs” nínú Oḡbùnmi, A. Arua, F àti Arimi Sailal (ol) *Language, Crencher and Politics*. Lagos: Concept Publication pgs 457-461.
- Adélékè, D. (2009). “Aspect of Yorùbá History” nínú Oḡbùnmi, A. Arua, F àti Arimi Sailal (ol) *Language, Crencher and Politics*. Lagos: Concept Publication pgs 462-476.
- Adésígbin, B. (2019) *Abúlé Olówe*. Fíimù àgbéléwò.
- Adéyemí, (2017) “Ojú Àmúwayé Yorùbá àti Ìmò Abíníbí nínú àwọn Iṣe Akínwùmí Ìṣòlá” nínú Rájí, S.M. etc (ol) *Ojú Àmúwayé Yorùbá nínú Iṣe akínwùmí Ìṣòlá*. Ìbàdàn: Masterprint Publishers pgs 15-33.
- Adéyemí, L. (2006). *Tiṣẹ́rì Litírésẹ́ ní Èdè Yorùbá*. Ìjèbú-Òde: Shebiotimo Publications.
- Adéyemí, L. (2009). Politics and Proverbs in Olú Owolabi’s *Òtẹ́ Nibò* and Ajíbólá Abíòdún “*Adiye Bà Lókùn* nínú Oḡbùnmi, A. Arua, F àti Arimi Sailal (ol) *Language, Crencher and Politics*. Lagos: Concept Publication pgs 531-544.
- Délànò, I.O. (1966). *Òwe Lẹ́sin Òrò: Yorùbá Proverbs*. Ìbàdàn: Oxford University.
- Ògúndèjì, P. (1991). *Friendship, House-wife Rivalry and Human use in the Plays of Kola Ògúnmolá*. Ìbàdàn: Lace Occasional Publications.

- Ọlátúnjí O.O. (1984). *Features of Yorùbá Oral Poetry*. Ìbàdàn: Oxford University, Press.
- Ọpẹ̀fẹ̀tímì, J.A. (2014). *Tiṣọ̀rì àti Ìṣowọ̀lo-Èdè*. Ilé-Ifẹ̀: Ọbáfẹ̀mi Awólówò University.
- Owómóyèlá, O. (2005). *Yorùbá Proverbs*. Lincon: University of Nebraska Press.
- Oyèwùmí, O. (1977). *The Invention of Women: Making an Africn Sense of Western Gender Discourses*. London: University Minnesota Press.
- Sheba, J.O. (2006). *Yorùbá Proverbs with Feminine Lexis*. Ìbàdàn: Spectrum Books Limited.
- Şóbánde, A (1967). *Àwọn Ọ̀we Ilẹ̀ wa*. Olókun 7: 25-29.

Àwọn Abẹ̀nà-ìmò

	Orúkọ	Ọjọ-ori	Ibùgbé	Iṣẹ̀ òòjọ
1	Alàgbà Bísí Adésígbin	71	Ayésan, Ifẹ̀tẹ̀dó	Ònńkọ̀wé
2	Alàgbà Wásù Ọ̀dẹ̀yínká	69	Ìtaàsìn, Modákéké	Onílù
3	Alàgbà Adésojí Kóláwọ̀lé	65	Alábàtà, Ìlọ̀rin	Àgbẹ̀